

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 3, Sayı/Issue: 4, Yıl/Year: 2023 (Nisan/April)

Hanefiliğin Teşekkül Süreci Özelinde Sosyokültürel Yapının Mezheplere Etkisi

The Effect of Socio-cultural Structure on Sects in the Specific of the Formation Process of Hanafism

Adnan HOYLADI

Dr. MEB Serdivan Anadolu İmam Hatip Lisesi/ Sakarya, Türkiye
adnanhoyladi@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-8565-9941>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 28/12/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 23/03/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 20/04/2023

Atıf / Citation: Hoyladı, Adnan. “Hanefilik Özelinde Sosyokültürel Yapının Mezheplerin Teşekkülüne Etkisi”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (Nisan/April 2023) 49-72.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Mezheplerin oluşumunda ilmî sebeplerin ana unsur olmasının yanında coğrafya, sosyokültürel yapı ve siyasî durumun da tamamlayıcı unsur olduğu görülmektedir. Hanefî mezhebinin teşekkülünde de aynı durum söz konusudur. Hanefî mezhebinin teşekkülü, neşet ettiği Irak bölgesindeki sosyokültürel yapı, ekonomik ve siyasî durum, din, millet ve kültür gibi farklı aidiyetleri olan bireylerin oluşturduğu toplumdaki etkilenmiştir. Genel kabule göre din, kelim ve hukuk alanlarında birtakım değişmez hükümlere sahiptir. Fıkıh alanında nasların açık hükümleri, değişime kapalıyken içtihat faaliyetiyle ortaya konan hükümler, zamanın getirdiği şartlar muvacehesinde değişime açıktır. Genel olarak müçtehitlerin faaliyet alanı, içtihadta açık konulardır. Onların bu faaliyetleri sırasında mensubu oldukları toplumun sosyokültürel, siyasî ve ekonomik şartlarından müstağni kalamadıkları anlaşılmaktadır. Müçtehitlerin içtihat ameliyesi sonunda ulaştıkları hükümler, tümüyle yaşadıkları toplumun şartlarına göre şekillenmemekle birlikte onlar, kamu menfaati, zaruret, maslahat, örf ve âdet gibi hususları göz önünde bulundurmışlardır. Buna bağlı olarak farklı şehirlerdeki mezhepler, aynı probleme farklı çözümler geliştirmişlerdir. Burada devletin mezheplere yaklaşımının veya bir mezhebi desteklemesinin de etkili olduğu hatırlanmalıdır. Hanefî mezhebi de içinde doğduğu Irak toplumunun yapısından izler taşımakta ve bu durum kamu menfaati, zaruret, maslahat, örf ve âdet gibi hususların göz önünde bulundurulduğu hükümler özelinde kurucu metinlerden izlenebilmektedir. Hanefî mezhebinin farklı şehirlere yayılmasıyla birlikte Irak toplumunun şartları çerçevesinde geliştirilen bir kısım çözümler, bu şehirlerde yaşayan insanların örf ve adetlerine göre yeniden tasarlanmıştır. Bu duruma bağlı olarak aynı mezhebi benimseyen farklı şehir toplumlarının problemlerine farklı çözümler geliştirilmiş ve şehirler arasında yaklaşım farklılıkları oluşabilmiştir.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Fıkıh, Mezheplerin Teşekkülü, Hanefî Mezhebi, Kûfe.

Abstract

In addition to being the main element of scientific reasons in the formation of sects, it is seen that geography, socio-cultural structure and political situation are also complementary elements. The same is true for the formation of the Hanafî sect. The formation of the Hanafî sect has been influenced by the society formed by individuals with different affiliations such as socio-cultural structure, economic and political situation, religion, nation and culture in the region of Iraq where it originated. According to the general acceptance, religion has some unchangeable provisions in the fields of kalam and law. Although the clear provisions of the masses in the field of fiqh are closed to change, the provisions set forth by the ijthad are open to change within the framework of the conditions brought by the time. In general, the field of activity of mujtahids is the subjects that are open to ijthad. It is understood that during these activities, they could not remain detached from the socio-cultural, political and economic conditions of the society they belonged to. The judgments that the mujtahids reach at the end of the ijthad work are not entirely shaped by the conditions of the society they live in, but they also take into consideration the issues such as public interest, necessity, maslahat, customs and traditions while making ijthad. Accordingly, sects in different cities can develop different solutions to the same problem. It should be kept in mind that the state's approach to sects or support for a sect is also effective in this regard. The Hanafî sect also bears traces of the structure of the Iraqi society in which it was born, and this can be traced from the founding texts, in particular the provisions that take into account issues such as public interest, necessity, maslaha, customs and traditions. With the spread of the Hanafî sect to different cities, some solutions developed within the framework of the conditions of Iraqi society were redesigned according to the customs and traditions of the people living in these cities. Depending on this situation, different solutions have been developed to the problems of different urban societies that have adopted the same sect, and differences in approaches have emerged between cities.

Keywords: Sociology of Religion, Fiqh, Formation of Sects, Hanafî Sect, Kufe.

Giriş

Sosyolojide *kurum* en basit tarifıyla yapılaşmış ilişkiler bütünü olarak tanımlanır.¹ Din kurumuyla ilişik olarak dini gruplar içinde mütalaa edilen mezhepler, sosyokültürel arka planı olan olgulardır.² Fıkıh mezheplerinin oluşması, uzun yılları içine alan bir süreçtir. Bu süreçte fakihler, onların etrafında kümelenen öğrenciler, aidiyet geliştirerek tâbi oldukları kurucu imamların geliştirdikleri metot ve temel ilkelerin dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir. Ayrıca insanlar, dinî yaşamlarında onların görüş ve içtihatlarını takip ederek aidiyet geliştirmişlerdir. Mezhep olarak ifade edilen bu durum, kurucu imamların ve onlardan sonra gelen mezhep müçtehitlerinin belli bir metotla elde ettikleri görüşlerin kitlesel bir şekilde kabul görmesidir.

Dinin, kelim ve hukuk alanlarında değişime ve üzerinde tasarrufa kapalı bir kısım alanları bulunmaktadır. Allah'ın (c.c.) varlığı ve birliği, peygamberlere, meleklerle, kitaplara ve ahiret gününe iman edilmesi gibi hususlar, kelim alanındaki sabitelerden birkaçıdır. Faizin haram olması, namaz ve zekâtın farz olması gibi hükümler de fıkıh alanındaki sabitelerdendir. Nassın diğere bir ifadeyle ayet veya hadisin açık hükmünün bulunduğu hususlarda müçtehitler tarafından farklı gerekçelerle yeni bir hüküm ihdasında bulunulması mümkün görülmemektedir.³ Bu durum *Mecelle'*de “Mevrîdi nasta içtihadı mesağ yoktur.” kaidesiyle ifadesini bulmuştur.⁴ Müçtehidin görevi, nassın maksadını anlama ve nassın bulunmadığı alanlarda içtihat yapmaktır. Müçtehit bir taraftan nassın hükmünün umûm veya husûs arz edip etmediği ile takyid, tahsis ve neshe uğrayıp uğramadığının tespiti gibi çalışmalar yaparken diğere taraftan nassın bulunmadığı durumlarda içtihat faaliyeti icra eder. Müçtehidin bir diğere görevi de zamanın ve mekânın getirdiği meselelere çözüm için fıkıh usûlü kaideleri çerçevesindeki istinbat faaliyetidir. Bu, bazen yeni bir istinbat olabildiği gibi bazen de bir hükmün başkasıyla değiştirilmesi şeklinde olabilir. *Mecelle'*de “Ezmânın tağayyürü ile ahkâmın tağayyürü inkâr olunamaz.”⁵ maddesinde kastedilen zamanın gereklerine göre değişime açık hükümlerdir. Genel kabule göre mezhepler, söz konusu alanlardaki içtihat farklılıklarına dayanmaktadır.

Hanefî mezhebinde de geçerli olduğu üzere her ne kadar mezheplerin oluşumunda hocaların silsilelerinin oluşumu, kurucu imamların görüşlerinin rivayeti ve tedvini, kurucu metinlerin; muhtasar ve şerh metinlerinin yazılması, mezhep metodolojisinin tamamlanması, mezhebin problem çözme yetisinin süreklilik kazanması, mezhebin kurumsal eğitiminin yapılması gibi ilmî unsurlar

---

¹ Kurum kavramı için bk. Zeki Aslantürk - Tayfun Amman, *Sosyoloji* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1999), 257-258.

² Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012), 157, 166.

³ Yasin Aktay vd., *Din ve Toplum*, ed. Yasin Aktay (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), 130.

⁴ Mecelle Cem'iyet-i Celilesi, *Mecelle* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300), 24.

⁵ Mecelle Cem'iyet-i Celilesi, *Mecelle*, 28.

etkili olduğu gibi coğrafya, sosyokültürel, ekonomik ve siyasî yapı, çözümlerinin toplumda karşılık bularak mezhebin kitleler tarafından benimsenmesi, siyasî idarenin mezhep fakihleri ve mensuplarına karşı takındığı tutum ve benzeri sebepler de etkilidir.⁶ Bu bağlamda Hanefî mezhebinin teşekkülünde Irak coğrafyasının özellikle Kûfe ve Bağdat şehirlerinin sosyokültürel yapısı, devlet yönetiminin ilim adamlarına ve bu ilim adamlarının mensup olduğu geleneklere yaklaşımı önem arz etmektedir.

İbn-i Haldun'un deyişiyle insan alışkanlıklarının çocuğudur.⁷ Müçtehit de edindiği bilgi ve tecrübeyle hareket eder. Diğer bir deyişle birey-toplum etkileşiminin doğası, müçtehid verili toplumsal şartlarda düşünmeye iter. Bu sebeple müçtehit içinde yaşadığı toplumun coğrafi şartlarından, sosyokültürel durumundan, ekonomik ve siyasî yapısından, toplumun örf ve adetlerinden ve bunları etkileyen unsurlardan müstağni kalamaz. Zira müçtehit ve fakihler aynı zamanda yaşadıkları toplumun birer parçasıdır. Müçtehitlerin içtihat ameliyesi sonunda ulaştıkları hükümler, tümüyle yaşadıkları toplumun şartlarına göre şekillenmemekle birlikte onlar, naslar ve usûl kaidelerinin elverdiği ölçüde kamu menfaati, zaruret, maslahat, örf ve âdet gibi sosyokültürel yapının gerektirdiği hususları göz önünde bulundurmamak durumundadırlar. Bunun sonucu olarak farklı şehirlerde yaşayan aynı mezhep mensubu fakihlerin bile aynı türden problemlere farklı çözümler ürettikleri görülmektedir.

Âlimlerin bilimsel yaklaşımlarının sosyolojik unsurlardan etkilendiğinin bir örneğini, mevâlî ile Arapların ilme ve ilim adamlarına bakışında görmek mümkündür. Nitekim Araplar, genel olarak İslam öncesi dönemden getirdikleri bedevî ve özgür ruhun etkisiyle cihadı, ilim veya ticaretle uğraşmaya tercih etmişlerdir. Bu sebeple Kûfe ve Bağdat gibi şehirlerde ilim ve ticaretle uğraşanların genellikle mevâlîden oldukları görülmektedir. Bu duruma aynı zamanda kavmiyetçi olarak nitelendirilebilecek devlet ve toplum nezdinde mevâlînin bir itibar arayışı olarak yaklaşmak da mümkündür. Diğer taraftan hadis rivâyetiyle uğraşan âlimlerin genel olarak Arap olduğu, münekkitlerin mevâlîden olan râvileri tenkit ettikleri görülmektedir. Özellikle Emevîler döneminde devlet, daha çok Arap âlimlerin müntesibi olduğu ehl-i hadis ekolüne yakın durmuştur. Abbâsîler döneminde ise devletin farklı gerekçelerle ehl-i re'y ekolüne daha yakın durduğu görülmektedir. Her iki tutumun hukukun işleyişine ve mezheplerin teşekkülüne etkide bulunduğu aşikardır.

⁶ Adnan Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 491 vd.

⁷ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn - Zakir Kadri Ugan, *Mukaddime* (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 1/203.

Farklı kültürlerle karşılaşma sonucu ortaya çıkan kültürel etkileşim, toplumun düşünce dünyası, sosyal yapısı ve gündelik hayatına da etki eder.⁸ Fetihlerin genişlemesiyle birlikte farklı dil, din, kültür ve milliyetlere mensup insanlar Müslüman olmaya başlamıştı. Öncelikle bu insanlar, İslam'la bağdaşmayan ve önceki mensubiyetlerine dayanan yaşam biçimlerini terk etmek durumunda kalmışlardı. Hatta bireysel olarak İslam'ı seçen insanlar, içinde yaşadıkları toplumdan, yakınlarından, örf, adet ve kültürlerinden uzaklaşmak zorunda kalmışlardı. Ayrıca Müslüman olmalarıyla birlikte kendi kültür ve geleneklerinden kaynaklı problemlerle yüzleşmişlerdi. Bu insanlar yeni mensubu oldukları dini öğrenmek üzere devletin başkenti Kûfe ve Bağdat'a gelmiş, kimi buraya yerleşirken kimi de elde ettiği ilmî birikimle memleketine dönmüştür. Bunun haricinde ticaret gibi farklı saiklerle de devletin başkentine göç hareketleri olmuştur. Bu hareketlilik başkent in çok kültürlü kozmopolit bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Bu durumda özellikle Mekke ve Medine'dekinden farklı olarak Kûfe ve Bağdat'ta yaşayan fakihler, şehirde toplumsal yapının getirdiği problemleri çözmek durumunda kalmış ve bunun için farklı metotlar geliştirmişlerdir. Diğer taraftan fıkıh ilmini tahsil ettikten sonra memleketlerine dönen âlimlerin Irak bölgesi için üretilen fikhî birikim üzerinde taşıdıkları bölgelerdeki sosyal yapıya uymaması sebebiyle entegrasyon çalışmaları yaptıkları görülmektedir.

Bu çalışmada Hanefî mezhebi özelinde coğrafya ve sosyokültürel yapının toplum düzenini sağlama amacı olan fıkıh ilminin sınırları dahilinde gelişimini sürdüren mezheplerin teşekkülüne etkisi ele alınacaktır. Dolayısıyla konu, Hanefî mezhebinin teşekkülünü tamamladığı hicrî dördüncü asrın son çeyreği ile sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan mezhebin doğduğu Kûfe, merkeze alınacak olup ayrıca mezhebin teşekkülüne katkısı olan âlimlerin Bağdat, Belh, Buhara ve Semerkant gibi farklı şehirlerde yaşamaları sebebiyle bu şehirlerdeki sosyolojik etkenlere yeri geldiğinde yer verilecektir. Sosyokültürel yapının mezheplerin oluşumuna etkisi kabul edilmiş olmakla birlikte ilmî çevrelerde konuyla ilgili çalışmalar bir fıkıh mezhebi özelinde olmaktan ziyade genel olarak veya itikadî mezhepler üzerinden yapılmıştır.⁹ Konunun fıkıh mezhepleri üzerinden ele alınmaması, konunun seçiminde etkili olmuştur. Çalışma boyunca nitel araştırma yöntemlerinden literatür tarama kullanılacak olup bu bağlamda Hanefî mezhebinin temel fûrû kaynaklarına, tabakât, tarih ve coğrafya kitaplarına müracaat edilecektir. Ayrıca alanla ilgili temel kaynaklar ve çağdaş dönemde yapılan çalışmalar taranacaktır.

---

⁸ Kültürel etkileşim için bk. Bahadır Gülmez, "Evrensel Bir Kavram: Kültür; Yeni Bir Bilimsel Alan: Kültür Tarihi", *Kültür Tarihi*, ed. Bahadır Gülmez (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019), 9.

⁹ Örnek olarak bk. Saliha Okur Gümrükçüoğlu, "Erken Dönem İslam Hukuk Tarihindeki Hukuk Ekollerinin Oluşumunda Coğrafya, Kültür ve Sosyal Şartların Etkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 8/13 (2017), 205-220.

1. Coğrafya, Kültür ve Mezhep İlişkisi

Toplumların kültür ve sosyal yaşantılarının şekillenmesinde rol oynayan unsurlardan biri de coğrafyadır.¹⁰ Bu kavram hem yeryüzü şekillerini hem de kültürel çevreyi kapsamaktadır. İçinde yaşanılan coğrafyanın yeryüzü şekilleri, su kaynaklarının bolluğu, iklimi vb. insanların günlük hayat tarzlarını; yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarını etkilemekte ve bu ihtiyaçlar coğrafyanın şartlarına göre giderilmektedir. Örneğin soğuk iklimde yaşayan insanlar, kalın hatta hayvan kürklerinden yapılmış giysiler kullanırken sıcak iklimlerde yaşayan insanlar ince ve açık renk giysiler kullanmaktadır. Karadeniz bölgesinde insanların ahşap evlerde barınmalarına karşın iç ve doğu bölgelerde yaşayan insanların taş ve toprak damlı evlerde barınmaları başka bir örnek olarak zikredilebilir. Her ne kadar insan, kendi ihtiyaçları ve gücü doğrultusunda coğrafyada kısmî değişiklikler yapabilmekteyse de coğrafyanın fizikî şartlarından müstağni kalamamaktadır.¹¹ İşte coğrafya sahip olduğu fizikî özelliklerinin yanında buna bağlı olarak gelişen kültürel ve sosyal nitelikleriyle din ve hukuk algısını şekillendirmektedir.¹² Bilindiği üzere mezhepler, kurucu imam olarak tabir edilen müçtehit fakihlerin görüşleri doğrultusunda teşekküllerini tamamlamışlardır. Müçtehitlerin çalışma alanı, hakkında nas-ın olmadığı meselelerdir ki bunların bir kısmı zamanın ve içinde yaşanılan coğrafyanın getirdiği problemlerdir.

Hanefi mezhebinin teşekkül sürecinde de içinde yaşanılan coğrafyanın etkili olmadığını ileri sürmek mümkün değildir. Zira bir mezhebin kendi coğrafyasının ürettiği meselelere kayıtsız kalması, teşekkülünün akamete uğraması anlamına gelir.¹³ Nitekim coğrafya dahil çeşitli sebeplerden dolayı teşekkülünü tamamlayamayan mezheplerin olduğu bilinmektedir. Konunun anlaşılabilmesi için öncelikle Hanefi mezhebinin doğduğu Irak bölgesindeki Kûfe ve Bağdat şehirlerinin sosyokültürel yapılarının ortaya konulması gerekmektedir.

2. Hanefi Mezhebinin Teşekkül Ettiği Dönemde Irak'ın Sosyokültürel Yapısı

Hanefi mezhebinin üzerine bina edildiği temel ilkelerin izlerini sahabe döneminde bulmak mümkündür. Sahabe, Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatından sonra karşılaştıkları problemleri çözmek

¹⁰ Konuyla ilgili olarak bk. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, thk. Halil Şehâde (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/103 vd.

¹¹ Konuyla ilgili bk. Osman Gümüşçü, *Tarîhi Coğrafya Kavramlar - Tarîhçe - Kaynaklar - Mekan - Metod* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), 275 vd. Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş 1 / Genel ve Fizikî Coğrafya* (Erzurum: Aktif Yayınevi, 2005), 21.

¹² Harun Yıldız - Zeren Akbulut Merve Görkem, "İslam Mezhepleri ile Kültür Coğrafyası Arasındaki İlişkiler Üzerine Yöntemsel Bir Yaklaşım", *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/20 (2018), 38.

¹³ Fazlı Arabacı, "Hanefiliğin Oluşumunda Coğrafi Etkenler -Sosyolojik Açıdan Bir Değerlendirme-", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: KURAV Yayınları, 2005), 440.

üzere dinin iki temel kaynağı; Kur'an ve Sünnet'e başvurmuştur. Ancak nasların yani Kur'an ve Sünnet'in nasıl anlaşılacağı konusunda metodolojik ayrılığa düşmüştür. Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Ebû Sa'îd el-Hudrî (öl. 74/693-694), Enes b. Mâlik (öl. 93/711-712) gibi sahabîler, rivâyeti merkeze alıp naslara literal bir yaklaşım sergilerken Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Ali (öl. 40/661) ve Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-653), nasların lafzına bağlı kalmakla birlikte dirâyeti merkeze almışlardır.¹⁴ İşte Hanefî mezhebinin fikrî temelleri, bu yaklaşımın üzerine bina edilmiştir. Burada sözü edilen sahabîlerin Hanefî mezhebinin doğduğu Irak ile doğrudan bağlantılarının olduğu görülmektedir. Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ömer tarafından Kûfe'de kadı ve beytül-mâl emîni olarak görevlendirilmiştir.¹⁵ Hz. Ali de Hz. Osman'ın şehadetinin ardından Kûfe'yi devletin merkezi yapmıştır. Abdullah b. Mes'ûd, Kûfe'de resmî görevlerinin yanında tadrîs ile de meşgul olmuş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bu öğrencilerin çoğu ehl-i re'y ekolündendir.

Kûfe, Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675) tarafından kurulmuştur. Başlangıçta ordugâh şehir olarak planlanan şehir daha sonra sivil yerleşime açılmıştır. Şehirde her kabilenin bir mahallesi, mescidi ve mezarlığı bulunmaktaydı. Emevîler döneminin sonlarına doğru şehrin nüfusu 350 binlere ulaşmıştır.¹⁶ Kûfe, çok dinli ve çok uluslu bir sosyal yapıya sahipti. Şehirde Müslümanlarla birlikte az da olsa Hristiyanlar, Yahudiler, Sabîlik, Budizm ve Manihaizm gibi inançlara sahip insanlar vardı.¹⁷ Fetihlerle birlikte sonradan Müslüman olanlar arasında ilim veya ticaret için Kûfe'ye gelip yerleşenler olduğu gibi şehre esir veya köle olarak getirilen, sonradan Müslüman olup azat edilen mevâlî de yaşamaktaydı.¹⁸ Ayrıca şehirde birbirine rakip olan Rebîa ve Mudar kabileleri etkin konumdaydı. Hz. Ali'nin Sıffin savaşı sonrasında hakeme gitmeyi kabul etmesinden sonra her iki hakemin Mudar kabilesinden olmasına karşı çıkılması, söz konusu iki kabilenin aralarındaki çekişme ve nüfuz mücadelesinin bir göstergesidir.¹⁹

Kûfe'de yaşayan halk fetihler neticesinde zenginleşmişti. Kozmopolit bir yapıya sahip olan şehrin Müslüman halkı, daha önce bilmedikleri ve görmedikleri zenginlikleri burada görmüşlerdi. Şehir, sosyal yaşam, kıyafetler, müzik, eğlence, yiyecek ve içeceklerde gayrimüslimlerden izler taşıyordu. Hatta Müslümanların gayrimüslimlerden olumsuz bir şekilde etkilendikleri, bundan dolayı

¹⁴ Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 55.

¹⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/115.

¹⁶ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ el-Bağdâdî el-Belâzurî, *Fütûhu'l-buldân* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Küb râ, 1350), 389.

¹⁷ Mehmet Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi", *İmâmı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: KURAV Yayınları, 2005), 319.

¹⁸ Hoyladı, *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 49.

¹⁹ Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 39-40.

Müslüman âlimlerin Müslümanların benlik ve aidiyetlerini kaybedebilecekleri endişesiyle gayrimüslimlere tavır takındığı belirtilmiştir.²⁰ Kûfe'deki refah seviyesi, çok eşli evlilikleri artırmıştı. Buna karşın boşanmalar da fazlaydı. Zengin ve itibarlı ailelerin kızlarının mehirleri oldukça yüksekti.²¹

Kûfe'deki eğitim faaliyetleri cami merkezliydi. Ders halkaları cami ve mescitlerde kuruluyordu. Bunun yanında valiler de ilim ve sohbet meclisleri düzenlemişlerdir. Ancak sonraları bu meclisler, eğlence meclislerine dönüşmeye başlamıştır.²²

Kûfe her ne kadar bir Arap şehri olsa da Fars kültüründen etkilenmiştir. Şehirde kavşakların Farsça ismiyle anılması, Fârisîlerin kutladığı Nevruz ve Mihricân bayramlarının kutlanması, Fars yemeklerinin yaygınlaşması, düğünlerde Fars kültüründen öğelerin yer alması, Fars müzik kültürünün yaygınlaşması bunun göstergesidir.²³ Irak'ta yaşayan Arapların Fârisîlerin giysilerinden de etkilendikleri ve onların elbiselerini giymeye başladıkları hatta valilerin pahalı Fars elbiseleri giydikleri görülmektedir.²⁴ Ayrıca Fars yemek ve içecek kültürü, Araplar arasında yaygınlaşmış ve eğlence meclisleri kurulmaya başlanmıştır. Bu meclislerde şairler okunduğu şarap ve nebîz tüketildiği belirtilmiştir.²⁵ Arapların ilk şarkıları da Fârisîlerden aldıkları belirtilmiştir.²⁶ Arap toplumunda müziğin özellikle Emevîler döneminde geliştiği kabul edilmektedir.²⁷

Irak bölgesi, özellikle Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki topraklarda uzun yıllardan beri tarım ve hayvancılık yapılmaktaydı. Bölge Müslümanların kontrolüne geçtikten sonra bu faaliyetler artarak devam etti. Sulama amacıyla yeni kanallar yapıldı ve bataklıklar kurutuldu. Diğer taraftan Araplar ilk kez sanayi ile Acemler aracılığıyla tanıştı. Ancak onlar daha çok cihada çıkmaları karşılığında beytülmâl ve ganimetlerden aldıkları paylarla refah bir hayat seviyesine sahip olmaları sebebiyle üretim ve ticaretle çok ilgilenmemiş, bu işleri Arap olmayan unsurlar yüklenmişlerdir.²⁸

Kûfe'de sosyal bir tabaka olarak karşımıza çıkan mevâlî, iki kesimden oluşmaktadır. Bunlardan *mevâlî'l-itâka*, savaş neticesinde köleleştirilen ancak daha sonra azat edilen kimselerdir. Diğer *mevâlî'l-ahd* ise köleleştirilmeden bir Arap veya Arap kabilesi vasıtasıyla Müslüman olan kimselerdir.

²⁰ Erdoğan, "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'î Mektebi", 320.

²¹ Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 55-56.

²² Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 59-60.

²³ Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 50 vd.

²⁴ Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/433.

²⁵ Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 57-60.

²⁶ Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423), 4/239.

²⁷ Ramazan Altınay, "Emevîler Dönemi'nde Müzik Sanatı/Zanaatı ve Buna İlginin Nedenleri" (İslam ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul: İSAV, 2015), 602.

²⁸ Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 61 vd. Ayrıca bk. Sevgi Badur, *Kûfe'ni Sosyal ve Dini Yapısı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 18 vd.

Bunlara *mevâli'l-İslâm*, *mevâli'l-muvâlât* veya *mevâli't-tibâa* da denir. *Mevâli'l-ahd*, genellikle kral, vali, dihkân veya bunların ailelerine mensup üst tabaka kimselerden meydana gelmekteydi. Anlaşma yoluyla bir Arap kabilesinin himayesine girerek Müslüman olanlar da bu gruptan kabul edilmiştir.²⁹

Abbâsîler dönemine kadar gerek Kûfe'de gerekse diğer şehirlerde mevâlîye karşı ayrımcı bir tavır sergilenmiş ve toplumun bu kesimi Müslüman oldukları halde ötekileştirilmiştir. Bu durumun birlikte yaşama kültürüne sahip olmayan bedevî Arap toplumu için öngörülebilir olduğu söylenebilir. Nitekim Arap yarımadasında Arap toplumu dışında farklı milletlerden az sayıda insan yaşıyordu. Mevâlînin ötekileştirilmesine ilişkin örnekler kaynaklarda rastlanmaktadır. Bunlardan birine göre Nâfi b. Cübeyr'in Kureyşli bir cenazeye denk geldiğinde "Vah benim kavmim.", bir Arabın cenazesine denk geldiğinde "Vah benim memleketim.", bir mevlânın cenazesine denk gelirse "O bir maldır." dediği rivâyet edilmiştir. Bir diğer rivâyete göre namazın üç şeyden dolayı bozulacağı, bunlardan birinin de mevlâ olduğu belirtilmiştir. Yine kaynaklarda belirtildiğine göre mevâlîye künye verilmez, onlar isimleri ve lakaplarıyla çağrılırdı. Mevâlîlerle aynı hizada yürünmez ve onlar törenlerde öne geçirilmezlerdi. Bir Arabın mevlâiden biriyle evlenmesi az rastlanılan bir durumdu.³⁰ Kaynaklardaki bu ve benzeri rivâyetlere göre özellikle hicaz dışında mevâlîye karşı kavmiyetçi bir tutumun sergilendiği, onların diğer Arap Müslümanlarla eşit sosyal statüde kabul edilmediği anlaşılmaktadır. İslam dininin ilkeleriyle bağdaşmayan bu tutum, bazı dönemlerde düzeltilmeye çalışılmışsa da Abbâsîler dönemine kadar bu anlayışın giderilemediği görülmektedir.

Emevîler döneminde kamu gelirlerinden faydalanma konusunda mevâlî ile Arap Müslümanlar bir tutulmamıştır. Vali Haccâc (öl. 95/714) döneminde hazine gelirlerinin azalması gerekçe gösterilerek Müslüman olsalar dahi mevlâiden cizye vergisi alınmaya devam edilmiştir. Hz. Ömer döneminde *ata* adıyla fetihlere katılanlara verilmeye başlanılan maaşlar, savaşlara katılan mevâlîye verilmemiştir. Ömer b. Abdülazîz (öl. 101/720) döneminde halifeye gelen bir şikâyet neticesinde yeniden mevâlîye *ata* ve *rızık* ödenmeye başlanmıştır. Bu şikâyetin içeriğine bakıldığında o dönemde 20 binden fazla mevlâi askerin *ata* ve *rızık* almadan fetihlere katıldığı anlaşılmaktadır.³¹

Mevâlî, Kûfe'de kendilerine takınılan ırkçı tavra karşı itibar arayışına girişmiştir. Bu sebeple ticaret, zanaat ve ilimle uğraşmaya başlamış ve bu alanlarda söz sahibi olmuşlardır. Örneğin Kûfe'de

²⁹ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424.

³⁰ Ahmed b. Muhammed b. Ebû Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Abdülmecid et-Terhîni (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 3-360-361; Ayrıca bk. Abdülazîz ed-Dûri, *el-Asru'l-Abbâsîyyü'l-ewel* (Beyrut: Merkezi Vahdeti'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 2009), 17.

³¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 6/559; Ebû Abdullah Muhammed el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 5/292.

el-Mescidü'l-Kebîr, *Hemedanlı Dibkân* diye tanınan İranlı mimar Rûzbih b. Büzürcmihr tarafından inşa edilmiştir.³² Ayrıca mevâlî, bu kavmiyetçi tavrı, muvâlât anlaşmaları yaparak aşmaya çalışmıştır.³³ Mevâlînin Arap kızlarla evlenerek itibar kazanma girişimleri de valiler tarafından engellenmiştir.³⁴

Kûfe ve Basra gibi yeni kurulan şehirlerde yoğunlaşan ve çoğunluğunu devlet kültürüne sahip Fârisîlerin oluşturduğu mevâlînin bu şehirlerin medenileşmesine katkı sağladıkları görülmektedir. Onların ticaret, zanaat ve ilimle meşgul olmaları, bu şehirlerin gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca onlar, bedevî olan Kuzey Arapları yerine daha çok yerleşik hayat yaşayan Yemenli Arap kabileleriyle ortak hareket etmişlerdir. Bu durumda Hz. Ali dönemindeki gibi mevâlînin diğer Arap Müslümanlarla aynı haklara sahip olacakları vaatlerinin de etkisi bulunmaktadır. Nitekim Hz. Ali neslinden Zeyd b. Ali (öl. 122/740), mevâlînin desteğini alabilmek için onlara devlet gelirlerinden pay verileceği vaadinde bulunmuştur.³⁵

Tâbiîn döneminde revaçta olan hadis rivâyeti ve hadis ilmiyle genellikle Müslüman Arap âlimler uğraşmaktaydı. Hadis rivâyetiyle uğraşan mevâlî ise genellikle muhaddisler tarafından tenkit edilmiştir. Bu dönemde özellikle fakihlerin mevâlîden oldukları görülmektedir. “Abdullahlar öldüğünde her beldede fıkıh mevâlîde kaldı. Bunlar Mekke fakihî Atâ (öl. 114/732), Yemen fakihî Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725), Yemâme fakihî Yahya b. Ebû Kesîr (öl. 129/747), Basra fakihî Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Kûfe fakihî İbrahim en-Nehaî (öl. 96/714), Şam fakihî Mekhûl b. Ebû Müslim (öl. 112/730), Horasan fakihî Atâ el-Horasânî'dir (öl. 135/752). Medine hariç. Allah (c.c.) onu Kureyşli bir fakihe; Saîd b. Müseyyeb'e (öl. 94/713) tahsis etti.”³⁶ rivâyeti bu durumu ifade etmektedir. Dönemin öne çıkan fakihlerinin mevâlîden olması, onların toplumda itibar arayışı olarak değerlendirilebileceği gibi yeni Müslüman olanların İslam'ı/fıkıhı öğrenme çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak her iki durumda da Kûfe merkezli ehl-i re'ÿ fakihlerinin genelinin mevâlî olduğu hatırd tutulmalıdır. Zira Hanefî mezhebi bu bölgede onların omuzlarında teşekkül etmeye başlamıştır.

³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 4/46.

³³ Muhammed Âbid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 1997), 482, 486, 487.

³⁴ Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 56.

³⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 7/172; Hayreddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/59.

³⁶ Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970), 58.

Mevâlî, ana dili Arapça olmaması sebebiyle nasları daha iyi anlamak için dil bilimleriyle ilgilenmiş ve buradaki tecrübelerini fıkıh ilmine aktarmıştır. Ayrıca mantık ilmiyle de uğraşmaları sebebiyle fıkıhta kıyası ustalıkla kullanmışlardır.³⁷

Kûfe’de mevâlî nüfusunun hızlı bir şekilde artması, Abbâsîlerin onlara karşı tutumunun değişmesinde etkili olmuştur. Zira mevâlî, Emevîlere karşı isyanda genel bir tavır olarak Abbâsîlerin yanında yer almıştır.

Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmelerinin akabinde halife Mansûr’un (öl. 158/775) emriyle Bağdat şehri kurulmuştur. Devletin başkenti Ebû Hanîfe’nin (öl. 150/767) vefatından yaklaşık bir yıl önce buraya taşınmıştır.³⁸ Başkentin Bağdat’a taşınmasından sonra Kûfe’de bulunan esnaf, zanaat-kâr ve âlimlerden pek çoğu buraya taşınmıştır. Ebû Hanîfe’nin ileri gelen öğrencilerinden Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve daha sonra İmam Muhammed’in (öl. 189/805) başkente taşınmasıyla mezhebin ana ders halkası da buraya taşınmış oldu.

Bağdat, kuruluşundan itibaren insanların teveccühüne mazhar olmuş ve hızla gelişmeye başlamıştır. Abbâsî, yönetimi, dairevî şekilde tasarlanan şehre yerleşimde mevâlîyi ayırt etmemiştir.³⁹ İnsanlar şehre mensubu oldukları kabilelere veya geldikleri şehirlere göre yerleştirilmişlerdir. Örneğin Bâbü’s-Şâm çarşısında Mâverâünnehir’den gelenler, Kerh çarşısında ise Tüsterliler toplanmıştı.⁴⁰ Şehirde her iş kolunun kendilerine mahsus çarşıları vardı.⁴¹ Bağdat, Kûfe’ye göre daha gelişmiş bir şehirdir. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiş ve gerekli görülen yerlere kapılar açılmıştır. Bu kapıların çıkışa doğru her birinin iki yanında kabilelerin yerleştirildiği mahalleler bulunmaktaydı. Şehirde saraylar, camiler, hamamlar inşa edildiği gibi hapishaneler, mezarlıklar, sulama kanalları ve köprüler de inşa edilmiştir.⁴² Şehir, batı ve doğu yakası şeklinde iki ayrı bölgeye ayrılmıştır. Batı yakasında Kûfe kapısı ve bu kapının çıkışında *sâhibu’s-şurta* bulunmaktaydı. Yine batı yakasında Basra kapısı bulunmakta, bu kapıyla Kûfe kapısı arasında meşhur Kerh mahallesi yer almaktaydı. Batı tarafı kapılarından bir diğeri Horasan kapısıydı. Kûfe kapısı ile Şam kapısı arasında *erbâd* denilen varoş mahalleleri bulunmaktaydı. Ayrıca burada bulunan Harbiye semtinde Belh, Mery, Huttel, Buhârâ, Esbîşâb, İştâhanc, Kâbulşâh ve Hârezm halkları ikamet etmekteydi. Şehrin doğu yakasında Rusâfe

³⁷ Değerlendirme için bk. Mehmet Nuri Güler, “Fıkıh’ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (2017), 153 vd.

³⁸ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 1/457.

³⁹ Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Absenu’t-tekâsım fî mâ’rifeti’l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1991), 119-120.

⁴⁰ Mustafa Hizmetli, “Abbâsî Bağdat’ının Kuruluşunda Göçün Rolü”, *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler*, ed. Pınar Yazgan - Tilbe (London: Transnational Press, 2017), 233.

⁴¹ Abdülazîz ed-Dûrî vd., “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/429.

⁴² Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 63 vd.

mahallesi bulunmaktaydı. Burada halife Mehdi'nin (öl. 169/785) sarayı ve büyük bir cami inşa edilmişti. Ayrıca bu bölgede bulunan Şemmâsiyye mahallesinde Bermekîler gibi aristokrat kesim ikamet etmekteydi. Bu mahallede birçok kilise bulunmakta ve Hristiyanlar bu mahallede yaşamaktaydı. Devletin yönetim binalarının birçoğu bu bölgedeki Rusâfe ve Şemmâsiyye mahallelerinde bulunmaktaydı. Bağdat'ta kuzey ve güneyli Araplar -ki bunlar arasında Abbâsoğulları, sahabe ve tâbiin de bulunmaktaydı-, İranlılar, Türkler, Afrikalılar, Hristiyanlar, Yahudiler, Mecûsîler, Sâbiûler ve şehre yakın yerlerde bedevîler yaşamaktaydı. Emevîler döneminde dışlanan mevâlî nüfusu ilerleyen yıllarda artmış ve velâ anlaşmalarına gerek duyulmamaya başlanmıştı. Abbâsî ayaklanmasında mevâlî, Abbâsîleri desteklemişti. Onların başarısı mevâlînin Araplara karşı zaferi olarak algılanmıştı. Nitekim ayaklanmada bir mevâlî olan Ebû Müslim el-Horasânî'nin (öl. 137/755) payı büyüktü.⁴³

Bağdat'ın gelişimiyle birlikte ete dayanan Arap yemek kültürü de gelişmiş ve yemeklerde İran, Bizans, Türk ve Hint mutfağının etkileri görülmeye başlamıştır. Bu bağlamda sofrada adabında değişimler meydana gelmiştir. Dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri haline gelen Bağdat'ta farklı kültürlerin etkisiyle giyim-kuşam çeşitliliği artmıştır. Giyim tercihleri, ait olunan sosyal tabakayla doğrudan ilişkilendirilmiş, halk arasında ait olunan sosyal tabakaya göre giyinmenin gerekli olduğu kanaati yerleşmiştir. O dönemde bir kişinin elbisesinden asker, memur, hanedan mensubu, âlim veya avam olduğu anlaşılabilirdi. Siyah renk giysiler devlet memurlarına hastı. Hz. Ali evlatları yeşil renkli elbiseleri tercih ediyordu. Asil kimseler renkli elbise giymez, bunlar kadın ve kölelere mahsus kabul edilirdi. Şehirde Ramazan ve Kurban bayramlarının yanında Nevruz, Mihricân ve Sadak bayramları da kutlanmaktaydı. Ayrıca şehirde eğlence olarak at yarışları, av, hayvan besleme, okçuluk, çevgan, tabtab, tavlâ ve satranç oyunları revaçtaydı. Bunun yanında Bağdat'ın ticaret yolları üzerinde bulunması, şehirde ticaretin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Çin ve Hint gibi uzak diyarlardan gelen mallar Bağdat üzerinden Bizans ve Mısır'a taşınırdı. Tarım ve hayvancılığın yapıldığı şehirde sanayi üretimi de gelişmişti.⁴⁴

3. Siyasî Tutumun Hanefî Mezhebinin Teşekkülüne Etkisi

Siyaset, kamu düzenini sağlama ve genel yönetimi gerçekleştirme görevini yerine getiren temel bir kurumdur. Bu bağlamda kamu düzenini sağlamak, fıkıh ile siyasetin ortak paydasıdır. Ayrıca genelde dinin özelde fıkıhın, siyaset kurumu üzerinde meşruiyet sağlama şeklinde bir işlevi bulunmaktadır. Yöneticilerin iktidara geliş yöntemi ve yönetim uygulamaları, dinin dar anlamda fıkıhın meşruiyet sağlamasına ihtiyaç duyar. Diğer taraftan siyasetin de güç işlevi bulunmaktadır. Âlimler

⁴³ Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 53-140; Dürî vd., "Bağdat", 4/425 vd.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, 145 vd.

de kendi faaliyetleri için bu güce ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla siyasî idare ile fıkıh âlimleri arasında zorunlu bir ilişki bulunmaktadır.⁴⁵

Hiz. Ali'nin şahadetinden sonra sıkıntı süreçler geçiren Müslüman toplumda iktidarı Emevîler ele geçirmişti. Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının ve bunlarının hocalarının yaşadığı dönemde Emevîler hüküm sürmekteydi. Emevîlerin Hiz. Ali ve evlatlarına karşı giriştiği mücadele toplumda tepkiye neden olmuştu. Bu sebeple Hiz. Ali ve evlatlarına halkın desteği olduğu gibi âlimlerin de desteği vardı.⁴⁶ Bu destek neticesinde Hiz. Ali'nin soyundan gelenler, Emevîlere karşı çeşitli zamanlarda isyana kalkışmışlardır. Bu isyanları mevâlînin desteklediği bilinmektedir. Ebû Hanîfe de onlara destek olanlar arasında yer almıştır. Hatta Emevîlere karşı isyana girişen Zeyd b. Ali b. Hüseyin'e (öl. 122/740) 30 bin dirhem gönderdiği belirtilmektedir.⁴⁷ Bu durum onun desteğinin manevî olmaktan çıktığını göstermektedir. Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin halk nezdindeki itibarını kullanmak isteyen Emevîlerin Irak valisi İbn Ebû Hubeyre (öl. 133/750), Ebû Hanîfe'ye kadılık ve beytülmâl eminliği gibi görevler vermek istemiş, Ebû Hanîfe bu görevleri kabul etmeyince onu cezalandırma yoluna gitmiştir. Bir süre hapiste kalan Ebû Hanîfe, sağlığı kötüleşince hapisten çıkarılmış ve tekrar aynı duruma düşmemek için Mekke'ye giderek burada altı yıl kalmıştır.⁴⁸

Emevîler, doğuda yeni fethedilen bölgelere Arap kabilelerini yerleştirerek bir Araplaştırma siyaseti gütmüşlerdir.⁴⁹ Uyguladıkları politika gereği devlet teşkilatında mevâlîye görev vermekten kaçınmışlardır. Bu sebeple onların döneminde özellikle adalet teşkilatında mevâlî olan fakihleri görmek çok mümkün olmamaktadır.

Abbâsîler, mevâlînin desteğini alarak Emevîlere karşı giriştikleri iktidar mücadelesini kazanmışlardır. Buna bağlı olarak Abbâsîler döneminde mevâlînin Arap Müslümanlara karşın devlet nazarında öne çıktıkları görülmektedir.⁵⁰ Diğer taraftan ehl-i re'ÿ geleneği âlimleri Abbâsî yönetimi ile olumlu ilişkiler geliştirmişlerdir. Başlangıçta Abbâsîlerin Emevîlere karşı giriştikleri iktidar mücadelesine destek veren Ebû Hanîfe, onların Hiz. Ali evlatlarına karşı tavrını görünce bu desteğini geri

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Aktay vd., *Din ve Toplum*, 103-104.

⁴⁶ İsmail Yiğit - Engin Bektaş, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/91.

⁴⁷ Ebû'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed el-Akerî, *Şezerâtü'z-zeheb fî abbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvûd (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 2/92.

⁴⁸ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Abbâru Ebi Hanîfe ve ashâbibi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 66 vd. Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ İbnü'l-Avvâm es-Saudi, *Fedâilü Ebi Hanîfe ve abbârubu ve menâkibühü*, thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010), 66.

⁴⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Ferîh el-Efnân, *el-Kabâilü'l-Arabîyye fî Horasân ve Mâverâünnehir* (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kur'a, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1413).

⁵⁰ Hakkı Dursun Yıldız - Şerare Yetkin, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/34.

çekmiştir. Kendisini kadı tayin ederek nüfuzundan faydalanmak isteyen Abbâsî halifesi Mansûr, ona Bağdat'ta yaptırdığı camide kadılık yapmasını teklif etmiş, ancak Ebû Hanîfe bu teklifi geri çevirmiştir. Bundan dolayı hapse atılmış, bir rivâyete göre hapiste bir diğer rivâyete göre ise hapisten çıkınca vefat etmiştir.⁵¹

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında siyâsî idare ile olumlu ilişkiler geliştirenler olduğu gibi çeşitli sebeplerle resmî görevlerden uzak duranlar da bulunmaktadır. Abbâsîlerle olumlu ilişkiler geliştiren Ebû Yusuf'un kâdılkudât olmasından sonra Hanefî geleneği âlimlerinin kadı atamalarında öne çıktığı görülmektedir. İbn Hazm'ın da işaret ettiği üzere devletle olumlu ilişkiler geliştirilmesi Hanefiliğin teşekkülüne olumlu katkılar sağlamıştır.⁵² Aynı şekilde Ebû Yusuf da mezhebinin görüşlerinin yayılması için kendi ashabından olanların kadılık görevlerine getirilmesi için çaba sarf ettiğini bizzat kendisi belirtmektedir.⁵³

Hanefî mezhebinin teşekkül döneminde devlet desteğine kavuşması, kendisine olan teveccühü artırmıştır. Devlet desteği ile mezhebin eğitimi kolaylaşırken diğer taraftan resmî görev almak isteyen ilim talebeleri, özellikle Hanefî ders halkalarını tercih eder olmuştur.⁵⁴

4. Coğrafya ve Sosyokültürel Yapının Hanefî Mezhebinin Teşekkülüne Etkisi

Sosyal çevre, kültürel yapı ve sosyal yapı şeklinde iki farklı açıdan incelenmektedir. Kültürel yapı toplumun değerlerini, inançlarını diğer bir deyişle normatif yönünü, sosyal yapı ise sosyal ilişki ve organizasyonları ifade eder.⁵⁵ Sosyokültürel yapı, her ikisini de için alan geniş bir kavramdır.

İçinde yaşanan coğrafya ve kültürün içtihadla dolayısıyla mezhebin teşekkülüne etkisi yadsınamaz. Ancak söz konusu etki, içtihat yapılan sahanın tamamı için geçerli değildir. Bu etkiye ibadetler konusunda az rastlanırken muâmelât konularında daha çok rastlanır. Diğer taraftan içtihatları farklılaştıran yegâne sebep elbette coğrafya ve sosyokültürel yapı olmayıp bu durum birçok sebebe

⁵¹ İbnü'l-Avvâm es-Saudî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve abbâruhu ve menâkibühü*, 68 vd. Saymerî, *Abbâru Ebî Hanîfe ve ashâbühü*, 71; Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî - Hâfızüddîn b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkibü Ebî Hanîfe* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981), 2-299.

⁵² Ebû Muhammed Ali Ahmed el-Kurtubî İbn Hazm, *Rasâilü İbn Hazm el-Endelûsî*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1987), 2/229.

⁵³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Menâkibü imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî - Muhammed Zâhid el-Kevserî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'n-Nu'maniyye, 1419), 87-88.

⁵⁴ Konuyla ilgili değerlendirme için bk. Soner Duman - Adnan Hoyladı, "Hicrî II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasî Otorite ile İlişkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021), 143-178.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Erkal, *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme* (Ankara: Mayaş Yayınları, 1983), 162-164.

dayanmaktadır.⁵⁶ Bu sebeplerin başında müçtehitlerin metot farklılıkları ve ulaşabildikleri hadis mal-zemesinin farklı olması gelmektedir. Bununla birlikte fıkıh, insan-insan, insan toplum/devlet ve insan-Allah (c.c.) ilişkilerini düzenleyen normatif bir bilimdir. Nasların bulunduğu hususlarda içtihat mümkün olmamakla birlikte fıkıhın içtihadı açık, norm koyması gereken ve özellikle sosyal hayatı düzenleyen geniş bir yetki alanı bulunmaktadır. İşte fıkıhın bu geniş alanı normatize ederken toplumu, ait olunan kültür ve coğrafyayı göz ardı etmesi mümkün değildir. Bu bağlamda bazı mezheplerin belli bölgelerde yoğunlaşmasının bir sebebi de o bölgedeki toplumun kültürünü dikkate almış ve buna göre çözüm geliştirmiş olmalarıdır. Literatürde coğrafya ve sosyokültürel yapının içtihat üzerinde dolayısıyla mezhebin teşekkülüne hatta mezhep içinde farklı yaklaşımların oluşumuna etkisini gösteren çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Klasik kaynaklarda bulunan bu örneklerden bazılarına yer verelim.

Ehl-i re'ý ve akabinde Hanefî mezhebinin merkezi olan Irak'ın sosyal yapısına değinilmiştir. Kozmopolit yapıya sahip Irak toplumunda farklı millet ve dinlerden olup sonradan İslam'ı tercih edenler bulunduğu gibi kendi dinî inanışlarını devam ettirenler de vardı. Ayrıca toplumun hür-köle, Arap-mevâlî şeklinde ayrıştığını hatırla tutalım. Dinin sağlam bir temel üzerine aile kurma maksadına paralel olarak Irak fakihleri eserlerinde nikahta tarafların denklğini tartışmaya açmış, konu üzerine bazı içtihatlar geliştirmişlerdir. Kaynaklar incelendiğinde temel prensip olarak Arabın Aceme veya Acemin Araba üstünlüğü olmadığını kabul edilmekle birlikte aile birliğinin korunması ve devamının sağlanması amacı matuf olarak bu konuda sosyal gerçekliğin göz önünde bulundurulduğu ve bunun temellendirilmeye çalışıldığı görünmektedir. Serahsî (öl. 483/1090?), bu hususu temellendirirken ailenin önemine dikkat çeker ve hadislerden bazı örnekler verir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Bedir savaşında müşriklerin mübareze yapmak üzere kendilerine denk olanların karşılıklarına çıkarılması talebini geri çevirmemiştir. Savaşta denklik aranıyorsa insanın başkasıyla ömrünü birleştiren nikahta da denklik aranılabilir. Diğer taraftan Hz. Peygamber (s.a.v.), “Nikah bir prangadır. Kızınızı nereye verdiğinize dikkat edin.”⁵⁷ buyurmuştur. Nikahın gayesi, ülfet, muhabbet ve akrabalık tesis etmektir. Bu da ancak denklik ile olur.⁵⁸ Serahsî'nin bu değerlendirmesinde amaç yönüyle sosyal gerçekliği göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Zira evlenen tarafların birbirine sosyal statü yönüyle denk olmaması, aile içinde çeşitli problemlere sebep olabilmektedir. Me-

⁵⁶ Bilgi için bk. İlyas Üzüm vd., “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/537 vd.

⁵⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2011), 14/14.

⁵⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 5/23.

dine merkezli ehl-i hadîs fıkıh geleneği temsilcilerinden İmam Mâlik'in görüşüne göre nesep konusunda denklik aranmayıp mevâlinin Arap kadınlarla evlenmesinde bir sakınca yoktur. Ehl-i hadîs'in Iraklı temsilcisi Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ile Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), böyle bir evliliğe cevaz vermez.⁵⁹ Diğer taraftan bir dönem İmam Mâlik ve İmam Muhammed'e öğrencilik yapan ve her iki coğrafyayı tanıyan İmam Şâfi de (öl. 204/820) nikahta nesep yönüyle denkliği şart koşar.⁶⁰ Farklı geleneklere mensup olsalar bile aynı coğrafyayı paylaşan veya tanıyan fakihlerin aynı görüşte olması, Irak'taki sosyal yapının içtihat noktasında göz önünde bulundurulduğunu göstermektedir.

Hanefî fakihler müzik konusunda katı bir tutum sergilemişlerdir. Müzik, eğlence araçlarından biri olup toplum tarafından düğünler başta olmak üzere çeşitli günlerde icra edilegelmiştir. Bu yönüyle müzik, kültürün bir parçası olup toplumun vazgeçilmezleri arasında bulunmaktadır. Ayrıca müziğin zamana, mekâna ve kültüre göre değişkenlik arz ettiği bilinmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde Arap toplumunda en yaygın kullanılan müzik aleti deftir. Defin kullanımıyla ilgili bazı hadisler bulunmaktadır.⁶¹ Bu hadislerden Hz. Peygamberin (s.a.v.) özellikle düğün ve bayramlarda defin kullanımına izin verdiği anlaşılmaktadır. Arap toplumunda def haricinde başka bir müzik aletinin kullanımının yaygın olmamasından dolayı hadislerde diğer müzik aletlerine değinilmediği görülmektedir. Irak bölgesinde ikamet eden Hanefîlerin müzik ve eğlence konusunda bunların hadislerde belirtilen kullanımlarıyla yetinip bunların dışına çıkmamaya özen göstermelerinin sebebinin müziğin kendisinden değil icrasının yapıldığı ortamda harama düşülmesine zemin hazırlanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁶² Zira Irak bölgesinde müzik icra edilen meclislerin içki tüketilen ve câriyelerin şarkı söylediği mekânlar olduğu ve buralarda haramlara dikkat edilmediği bilinmektedir.⁶³ Diğer müzik aletleriyle fetihlerle birlikte tanışan Müslümanların müziğin icra edildiği eğlence meclislerine girmesi, müziğe karşı takınılan sert tutumla engellenmek istenmiştir. Bu çerçevede Hanefî

⁵⁹ Kadı Abdülvehhâb el-Bağdâdî, *el-Meûne alâ mezhebi âlimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*, thk. Hamîş Abdülhak (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ts.), 2/747; Ebû'l-Velîd Muhammed b Ahmed b Muhammed b Ahmed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctebid ve nihayetü'l-müktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 3/42.

⁶⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Muavvad - Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 9/102.

⁶¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîbu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Bağâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1993), "Nikâh", 49; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Şuayb Arnavûd vd. (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Nikâh", 21; Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavûd - Muhammed Kâmil Karah Balilî (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Edeb", 58; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986), "Salâtü'l-İdeyn", 33, 36, "Nikâh", 72; Ayrıca bk. Altınay, "Emevîler Dönemi'nde Müzik Sanatı/Zanaatı ve Buna İlginin Nedenleri", 577 vd.

⁶² Ahmet Aydın, *İslam Hukuku ve Fıkıh Problemlerini Psiko-Sosyal Açıdan Analiz* (İstanbul: Fidan, 2022), 62.

⁶³ Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kâfî Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*, 59 vd.

geleneği fakihleri defin kullanımına belli şartlarda cevaz vermişlerdir.⁶⁴ Buna mukabil, tambur, mizmâr gibi müzik aletlerine olumlu bakmamışlardır.⁶⁵ Müzikle uğraşan ve şarkı söyleyenlerin adil olamayacakları gerekçesiyle şahitlikleri reddedilmiştir.⁶⁶ Müzik aletleri mütekavvim mal olarak kabul edilmemiş ve bunların çalınması durumunda hırsıza el kesme haddinin uygulanmayacağı ve tazmininin gerekmeyeceği belirtilmiştir.⁶⁷

Mezhebin kurucu imamlarının yaptığı içtihatlarda sosyal yapıyı dikkate aldığını gösteren örneklerden biri İmam Muhammed'e aittir. O zimmî ve Râfızîlerin oturduğu Irak'ın köylerinde, Hristiyanların haç çıkarıp çan çalabilecekleri şeklinde bir içtihatla bulunmuştur. Ancak Belh meşâyihî kendi beldelerinin köylerinde Müslümanların oturması sebebiyle onun bu görüşünü kendileri için geçerli görmemiş ve bu hükmün Irak'ın köylerine mahsus olduğunu kabul etmişlerdir.⁶⁸ Bu durum, kurucu içtihatlar da dahil olmak üzere sosyal yapının içtihat üzerindeki etkisini, ayrıca mezhep içinde alt ekollerin de oluşabileceğini göstermektedir.⁶⁹

Hanefî fakihlerin geneli, şirb (su geçirme/sulama) hakkının akara tâbi olduğu, akar olmaksızın satışının caiz olmadığı görüşündedir. Ancak Serahsî'nin hocası Halvânî'nin (öl. 452/1060?) kendi hocası Hüseyin b. Hıdır en-Nesefî'den (öl. 424/1033) şirb hakkının akardan bağımsız bir şekilde satılabileceği görüşünü rivâyet ettiğini belirtir. Çünkü Nesef şehrinde su hakkının/suyun satılması örf haline gelmiştir. Serahsî, nassa aykırı olan örfün delil olamayacağı gerekçesiyle bu görüşe karşı çıkar.⁷⁰ Belh şehri âlimlerinden Ebû Bekir el-İskâf (öl. 336/947-948) ve Muhammed b. Seleme (öl. 278/891-892), teamül gereği nöbetleşe kullanılan suyun nöbetinin satılmasına cevaz verirler. Bu teamüle göre sulama hakkına sahip olan kimse başka bir hak sahibine bir veya iki gün vb. şekilde kendi sulama hakkını satabiliyordu. Böylece hak sahiplerinden biri diğerinden daha fazla gün sulama yapabiliyordu. Şehirdeki bu teamül gereği ancak akara tâbi olarak satılabilen şirb hakkının akardan bağımsız bir şekilde satılmasına cevaz verilmiştir. Bu hükme insanların ihtiyaç duyması sebebiyle

⁶⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir el-Merginânî, *el-Hidâye fî şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Tallâl Yûsuf (Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, ts.), 4/307; Mahmûd b. Ahmed Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Mubâtu'l-burbânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 5/401.

⁶⁵ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 2/364, 365.

⁶⁶ Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Mubâtu'l-burbânî*, 8/315.

⁶⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 7/243; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tabâvî*, thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed vd. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 6/308; Serahsî, *el-Mebsût*, 9/154.

⁶⁸ Ebû'l-Mehâsin Kâdîhân Hasan b. Mansûr el-Özkendî, *Fetâvâ Kâdîhân*, haz. Sâlim Mustafa el-Bedrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/534-534.

⁶⁹ Muhammed Ferruh Oruç, *Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi Etkileşimi: Bağdat ve Orta Asya Örneği* (İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 188 vd. Irak ve Mâverâünnehir fakihleri arasındaki ihtilaflar için bk. Mohamed Shatin, *Irak ve Mâverâünnehir Hanefî Meşâyihî Arasındaki Fıkhi İhtilaflar* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 79 vd.

⁷⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 14/135-136, 23/171.

varılmıştır. Zira şehirde su diğerlerine göre az bulunmaktadır. Şirb hakkının başkası tarafından kullanılmasını durumunda tazmin edileceği de belirtilmiştir.⁷¹ Bir şehirde suyun azlığı ve bolluğu, o şehrin coğrafyasının şartlarının bir sonucudur. Teşekkül dönemi Hanefî âlimlerinin buldukları şehirde suyun azlığına veya bolluğuna göre içtihat etmeleri, yaşadıkları bölgenin coğrafyasını ve teamüllerini dikkate aldıklarını göstermektedir. Nitekim şirb hakkının satılmasına suyun bol olduğu Kûfe ve Bağdat'ta cevaz verilmezken daha az bulunduğu Nesef ve Belh şehirlerinde cevaz verilmiştir.

Ölünün defninden sonra üzerinin kapatılması konusunda da Hanefiler arasında bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Irak bölgesi dahil olmak üzere Hanefî fakihlerinin geneli kabir duvarlarının tuğla vb. ile örülmesini uygun görmemişlerdir. Ancak Buhara Hanefî fukahâsı toprağın gevşek olması sebebiyle mezarın tuğla ile desteklenmesinde bir sakınca görmemişlerdir.⁷² Bu konuda Buhara Hanefilerinin diğerlerinden farklı görüşte olmaları coğrafyanın zorunlu kıldığı şartlar sebebiyledir.

Fels mukabilinde mudarebe akdi kurulması konusunda kurucu imamlar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. İmam Muhammed, dirhem ve dinar gibi semeniyet vasfı bulunan felslerle mudarebe akdinin yapılmasına istihsan yoluyla cevaz verir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'tan bu yönde rivâyet olmasına mukabil bu iki imama göre felslerle mudarebe akdi caiz olmaz. Çünkü ticarî mallarda olduğu gibi piyasada felsler de kesata uğrayabilir. Çünkü felslerin kullanımı tüccara göre değişmektedir. Bunlar, ayn açısından mebi', deyn açısından ise semen olarak kabul edilmektedir. Ebû Yusuf'un "Felslerle mudarebe akdine cevaz verirsem Mekke'de yiyecekle mudarebe akdine cevaz vermem gerekir." dediği belirtilir. Ebû Yusuf'un yaptığı içtihatla halkın alışveriş kültürünü dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Zira Mekke halkı yiyecek mukabilinde alışveriş yapmaktaydı. Serahsî, Buhara halkının da para gibi kullandığı kavılca⁷³ karşılığında alışveriş yaptığı bilgisine yer vererek Ebû Yusuf'u desteklemektedir. Diğer taraftan hocasının diğer şehirlerdeki dinar gibi kendi yaşadığı şehirde felsin en kıymetli paralardan biri olması sebebiyle buna cevaz verdiğini aktarır.⁷⁴

Yemin konusunda kelimelerin örfte kullanılan şekline veya anlamına göre içtihatların geliştirildiği görülmektedir. "Vallâhi ben falancanın olduğu yere girmem." şeklinde yemin eden birinin meşcit, gölgelik, yazlık, dehliz gibi bir yere girmesi durumunda yeminin bozulmayacağı belirtilmiştir. Zira bu tür yerler, adet üzere birinin ziyaret edildiği yerler değildir. Ancak Buhara halkının örfüne

⁷¹ Osman b. Ali Fahreddin ez-Zeylâi, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzî'd-dekâik ve Hâşiyetü's-Şilbî* (Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313), 4/52.

⁷² Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 3/256; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz İbn Âbidîn, *Reddî'l-mubtâr alâ'd-Dürri'l-mubtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1966), 2/236; Şeybânî, *el-Asl*, 1/349.

⁷³ Kavılca, küçük taneli buğday cinsidir.

⁷⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 22/21.

göre bir kimse mescitte ziyaret edilirdi. Bu sebeple yemin eden kimsenin falancanın bulunduğu mescide girmesiyle yemininin bozulacağı belirtilmiştir.⁷⁵

İmam Muhammed'in at dışkısı hakkındaki görüşü içtihadın coğrafya ve kültüre göre nasıl şekillendiğini gösteren en belirgin örneklerden biridir. Ona göre çok olsa bile at dışkısı namazın sıhhatine engel değildir. Onun bu konudaki görüşünün sonradan değiştiği, son görüşlerinden biri olduğu ve bu görüşüne halife ile Rey'e gittiğinde gördüğü manzara karşısında ulaştığı belirtilmiştir. Zira Rey'de yollar ve hanlar, at dışkısıyla doluydu ve insanların bunlardan kaçınması zordu. Buhara meşâyihî da İmam Muhammed'in bu görüşüne kıyasla çok fazla hayvan pisliğinin karıştığı Buhara çamurunun da namazın sıhhatine engel olmayacağını söylemişlerdir.⁷⁶

Sonuç

Mezhepleri içinde doğdukları sosyal yapıdan ve bu yapıyı etkileyen başta coğrafya olmak üzere siyasî idare, kültür, örf ve adetlerden bağımsız düşünmek mümkün olmadığı gibi mezheplerin teşekkülünü tümüyle sosyokültürel yapıya bağlamak da mümkün değildir. Sosyokültürel yapının mezheplerin teşekkülünü ve belli bir karakter kazanmasını sağlayan etkenlerden sadece biri olduğu anlaşılmaktadır. Mezhepleri oluşturan sebepleri iki grupta değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki aynı zamanda temel unsur olan ilmî sebeplerdir ki bunlar hoca-talebe silsileleri, kurucu imamların görüşlerinin tedvini, kurucu metinlerin; muhtasar ve şerhlerin yazılması, mezhep metodolojisinin oluşması, yeni problemleri çözebilmeye yeteneğinin kazanılması ve benzeri hususlardır. Diğer ise ikincil nitelikteki sosyokültürel yapıdır. İçinde yaşanan coğrafya, toplum yapısı, örf ve adetler, toplumun farklı millet, kültür ve din aidiyetlerini haiz bireylerden oluşması, ekonomik durum, siyasî şartlar, siyasî idarenin mezhep mensuplarına yaklaşımı, mezhep çözümlerinin toplumda karşılık bulması ve mezhebin toplum tarafından benimsenmesi gibi hususlar bu çerçevede değerlendirilebilir. Mezheplerin teşekkülünde ilmî unsurları temel, sosyokültürel etkenleri tamamlayıcı unsur olarak görmek mümkündür.

Burada göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus, sosyokültürel yapının toplumdandan topluma değişiklik göstermesi, buna bağlı olarak da bir kısım ahkâmın farklılık arz etmesidir. Zamana veya toplumun sosyokültürel yapısına göre değişen hükümler, fihhın asılları ve sabiteleri

---

⁷⁵ Ebû'l-Leys Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukaha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/315-316.

⁷⁶ Alâu'd-Dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/81.

olmayıp topluma göre şekillenen kamu menfaati, zaruret, maslahat, örf ve âdet kapsamında değerlendirilen hükümlerdir. Bu bağlamda mezheplerin içtihat ameliyesi sonunda ulaştıkları çözümler, aynı türden problemlerde dahi farklılık arz edebilmektedir. Hatta aynı mezhebe mensup farklı şehirlerde ikamet eden âlimlerin dahi benzer problemlere farklı bakış açılarına sahip oldukları görülmektedir. Bu bağlamda mezheplerin oluşumunun ilmî ayağını şekillendiren müçtehit ve fakihlerin yaşadıkları toplumun sosyokültürel yapısından müstağni kalamadıkları görülmektedir. Diğerlerinde olduğu gibi Hanefî mezhebinin de neşet ettiği Irak bölgesindeki sosyokültürel yapının izlerini taşıdığı görülmektedir. Diğer taraftan mezhebin uzak şehirlere yayılmasıyla birlikte söz konusu izlerin bu şehirlerin sosyokültürel yapısıyla uyumlu hale getirildiği, Irak, Mâverâünnehir ve Belh Hanefî fakihleri arasındaki görüş ayrılıklarının sebeplerinden birinin de bu durum olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akerî, Ebû'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezzerâtü'z-zehab fî abbâri men zehab*. thk. Mahmûd el-Arnâvûd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- Aktay, Yasin vd. *Din ve Toplum*. ed. Yasin Aktay. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Altınay, Ramazan. "Emevîler Dönemi'nde Müzik Sanatı/Zanaatı ve Buna İlginin Nedenleri". 577-605. İstanbul: İSAV, 2015.
- Arabacı, Fazlı. "Hanefiliğin Oluşumunda Coğrafi Etkenler -Sosyolojik Açıdan Bir Değerlendirme-". *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 440-452. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.
- Aslantürk, Zeki - Amman, Tayfun. *Sosyoloji*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1999.
- Aydın, Ahmet. *İslam Hukuku ve Fıkah Problemlerini Psiko-Sosyal Açıdan Analiz*. İstanbul: Fidan, 2022.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Badur, Sevgi. *Küfe'ni Sosyal ve Dini Yapısı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Bağdâdî, Kadı Abdülvehhâb. *el-Meûne alâ mezhebi âlimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*. thk. Hamîş Abdülhak. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ts.
- Belâzurî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Yahyâ el-Bağdâdî. *Fütûhu'l-buldân*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübâ, 1350.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübâ*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sabîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bağâ. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 1993.
- Burhâneddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Mubâtu'l-burbânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *İslam'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-. *Şerhu Muhtasari't-Tabâvî*. thk. İsmetullah İnayetullah Muhammed vd. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Doğanay, Hayati. *Coğrafya'ya Giriş 1 / Genel ve Fiziki Coğrafya*. Erzurum: Aktif Yayınevi, 2005.
- Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. "Hicrî II. ve III. Asırlarda Yaşayan Hanefî Fakihlerin Resmî Görev Alma Tutumları Açısından Siyasî Otorite ile İlişkileri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (2021), 143-178.
- Dûrî, Abdülazîz vd. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-442. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. *el-Asru'l-Abbâsiyyü'l-ewel*. Beyrut: Merkezü Vahdeti'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 2009.
- Ebû Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed b. *el-İkdü'l-ferîd*. thk. Abdülmecîd et-Terhînî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.

- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavûd - Muhammed Kâmil Karah Balilî. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Efnân, Abdurrahman Ferîh. *el-Kabâilü'l-Arabiyye fî Horasân ve Mâverâünnehir*. Mekke: Câmiatü Ümmî'l-Kur'a, Külliyyetü's-Şerîa ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1413.
- Erdoğan, Mehmet. "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Re'y Mektebi". *İmâmı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 317-341. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.
- Erkal, Mustafa. *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme*. Ankara: Mayaş Yayınları, 1983.
- Furat, Ahmet Hamdi. *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kâife Şebrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Güler, Mehmet Nuri. "Fıkıh'ın Bilimleşme Sürecinde Muhâlif Mevâlî Fıkhı ile Tepkisel Arap Fıkhı". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (2017), 153-194.
- Gülmez, Bahadır. "Evrensel Bir Kavram: Kültür; Yeni Bir Bilimsel Alan: Kültür Tarihi". *Kültür Tarihi*. ed. Bahadır Gülmez. 3-20. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Gümrükçüoğlu, Saliha Okur. "Erken Dönem İslam Hukuk Tarihindeki Hukuk Ekollerinin Oluşumunda Coğrafya, Kültür ve Sosyal Şartların Etkisi". *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 8/13 (2017), 205-220.
- Gümüşçü, Osman. *Tarihi Coğrafya Kavramlar - Tarihçe - Kaynaklar - Mekan - Metod*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 2. Basım, 1995.
- Hizmetli, Mustafa. "Abbâsî Bağdat'ının Kuruluşunda Göçün Rolü". *Türk Göçü 2016 Seçilmiş Bildiriler*. ed. Pınar Yazgan - Tilbe. 231-236. London: Transnational Press, 2017.
- Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2. Basım, 1966.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halil Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1988.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed - Ugan, Zakir Kadri. *Mukaddime*. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali Ahmed el-Kurtubî. *Rasâilü İbn Hazm el-Endelûsî*. thk. İhsan Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1987.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Şuayb Arnavûd vd. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b Ahmed b Muhammed b Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihayetü'l-müktesid*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Avvâm es-Saudî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ. *Fedâilü Ebî Hanîfe ve abbâruhu ve menâkibühü*. thk. Latîfu'r-Rahmân el-Behrâicî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 2010.

- Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kâsânî, Alâu'd-Dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 9. Basım, 2012.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Absenu't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Hâvî'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Muavvad - Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mecelle Cem'iyet-i Celîlesi. *Mecelle*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed - Kerderî, Hâfızüddîn b. Muhammed. *Menâkıbü Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1981.
- Merginânî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir. *el-Hidâye fî şerhu Bidâyeti'l-mübtedâ*. thk. Tallâl Yûsuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986.
- Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Oruç, Muhammed Ferruh. *Haneî Meşhebinin Mezhep İçi Ekolleşmesi: Bağdat ve Orta Asya Örneği*. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Abbâru Ebî Hanîfe ve ashâbibi*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Muhammed b. Ahmed. *Tuhfetu'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Shahin, Mohamed. *Irak ve Mâverâünnehir Haneî Meşâyibi Arasındaki Fıkâhî İhtilaflar*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisanüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtu'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Üzüm, İlyas vd. "Mezhep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/526-542. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun - Yetkin, Şerare. "Abbâsîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-56. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Harun - Merve Görkem, Zeren Akbulut. "İslam Mezhepleri ile Kültür Coğrafyası Arasındaki İlişkiler Üzerine Yöntemsel Bir Yaklaşım". *Sosyal Bilimler Dergisi* 5/20 (2018), 36-50.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yiğit, İsmail - Beksaç, Engin. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-108. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Menâkıbı imam Ebî Hanîfe ve sahibeyhi*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî - Muhammed Zâhid el-Kevserî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâ'îl-Meârifî'n-Nu'maniyye, 4. Basım, 1419.

Zeylâî, Osman b. Ali Fahreddîn. *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik ve Hâşiyetü's-Şilbî*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1313.

Ziriklî, Hayreddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.